

Levenskunst & Levensgeluk - I

“Het spirituele is politiek – het politieke is spiritueel!”

Levenskunst als een wijsheidstraditie voor de ontwikkeling van een ethisch-politiek bewustzijn! – in delen –

Civis Mundi digitaal nummer 3, februari 2011

Verschenen delen van de artikelenreeks: 2011-3, 2011-4; 2013-17; 2013-21; 2014-27; 2015-29; 2016-37; 2016-41; 2017-x

Dr. Heidi S.C.A. Muijen

1. Over betekenisverlies in postmoderne tijden

Levenskunst is populair. Bieden hedendaagse opvattingen over levenskunst en levensgeluk een antwoord op ‘de malaise van de moderniteit’ (Taylor, 2009)? De malaise maakt zich kenbaar als een opeenstapeling van crises in velerlei sectoren: van milieu en economie tot politiek bestuur, waarbij ook ‘zachte zaken’ als vertrouwen, religiositeit en moraliteit in het geding zijn. De crises hebben naast een maatschappelijk-politieke ook een existentiële kant die in filosofische zin geduid kan worden als een toenemend verlies aan betekenis. Dit betekenisverlies lijkt echter overschreeuwd te worden door een *booming* ‘betekeniseconomie’. Met een bril koop je een imago en een kopje koffie biedt een beleving. Wat op een postmoderne upgradering van het oude ‘bakkie troost’ uit de volksmond lijkt, zou wel eens een wezenlijk andere dynamiek kunnen inluiden. Een paradoxale dynamiek: de expansie van betekenisaspecten in de economische sector resulteert in een uitholling van het betekenisvolle als een eigenstandig domein, - zoals het kunstzinnige van de kunst, het waardevolle van het menselijke aspect, het zingevende van ontmoeting en gesprek, los van economische waardebeoordeling.

Vanuit een filosofisch perspectief op levenskunst kan de postmoderne relativisering van ‘de’ waarheid en ‘de grote verhalen’ weliswaar als een bevrijding uit traditionele ideologische beklemmende kaders worden gezien (Nietzsche, 1984; Griffioen, 1993). Echter hiervoor in de plaats lijkt een minstens zo bedreigende economische terreur ‘het betekenisvolle’ te vermarkten dan wel af te serveren als een ‘linkse hobby’ of het meewarig weg te wimpelen als iets vaags uit de New Age hoek (Muijen, 2007). Vanuit een existentieel perspectief dreigt het domein van het betekenis- en waardevolle in naam van een economisch instrumentele, ‘onverschillige’ vrijheid uiteindelijk ‘ieders eigen subjectieve keuze’ te worden. Daarmee wordt het in termen van waarden uiteindelijk iets onbetekenends. Zo is het in mijn ogen bijvoorbeeld niet alleen cruciaal *dat* maar ook *hoe* de waarde van ‘duurzaamheid’ wordt nagestreefd -alleen vanuit een economische drijfveer en welbegrepen eigenbelang, met het oog op innovatie, in een politiek programma als aanjager van de kenniseconomie? Ademt populaire levenskunst een vergelijkbare geest van onverschilligheid jegens een gedeelde sociale betrokkenheid op maatschappelijke kwesties? Het waarde- en betekenisvolle omvat meer dan een economische (‘negatieve’) vrijheid: existentiële filosofen hebben in dat verband verwezen naar een positieve invulling van het vrijheidsbegrip, bijvoorbeeld vrijheid als een persoonlijk individuatieproces (Fromm, 1972). Karakteristiek voor een dergelijk ontwikkelingsproces is dat individualisering zowel een proces van verinnerlijking als een beweging naar buiten toe behelst. De externe gerichtheid op de wereld kan zich transformeren in een zich

verbonden weten met een groter geheel - met een culturele en natuurlijke ordening, in een kosmopolitische, morele of religieuze zin.

Dragen populaire vormen van levenskunst in die zin mogelijk zelfs bij aan een betekenisuithollende dynamiek, die Taylor in verband brengt met een *instrumentele omgang* met anderen, met de wereld en met zichzelf? Wellicht, voor zover ze voortkomen uit en eenzijdig gericht zijn op een individualistische en maatschappelijk ongeïnteresseerde, instrumentele betrokkenheid op het eigen levensgeluk. Een dergelijke 'wereldvreemde' narcistische levenshouding was enigszins typerend in de vorige eeuw toen er in 'New Age'-kringen hoopvol over het komende 'Aquarius tijdperk' werd gesproken. Vergelijkbaar met de kerkelijke zuilen tussen verschillende religieuze gezindten, bestond er een soort verkoking tussen spirituele en maatschappelijk geëngageerde groeperingen. De eerste streefden *spirituele* bevrijding na vanuit een apolitieke houding en de laatste stonden een *politieke* bevrijding voor en zagen in fenomenen rondom religie en spiritualiteit juist een gevaarlijke onderdrukkende macht. Een dergelijk maatschappelijk engagement leefde vooral in linkse kringen.

Hieronder houd ik een pleidooi voor het nadrukkelijk(er) expliciteren van een ethisch-politiek bewustzijn in filosofische vormen van levenskunst, in het spoor van Dohmen (2008), Schmidt (2001) en Hadot (2004). Wanneer we levenskunst vanuit haar klassieke wortels herijken blijkt het cultiveren van deugden (waarden) fundamenteel te zijn zowel in individueel-spiritueel als in sociaal-maatschappelijk-politiek opzicht! De polarisering in een naar binnen gekeerde spiritualiteit en een wereldlijke politiek zou wel eens ooit een historische verworvenheid en nu een vergissing kunnen blijken te zijn. Ligt de opgave in onze tijd van polarisering tussen culturele en religieuze groepen niet juist in een verbinding tussen beide domeinen - het politieke en het spirituele? Tijd voor een vorm van culturele herbronning! Kunnen we ons hedendaagse 'onverschillige' vrijheidsgevoel laten voeden door de wortels van levenskunst als wijsheidstraditie aan te boren? Daar ligt de bron voor ons begrip van innerlijke en politieke bevrijding. Hoe kunnen we het klassieke uitgangspunt van een fundamentele samenhang tussen 'binnen en buiten', 'onder en boven' (in de klassieke filosofie geformuleerd als de micro-macro-kosmos gedachte) in een hedendaagse vorm vertalen?

Mogelijk door principieel uit te gaan van enerzijds pluriformiteit en diversiteit en anderzijds verbinding en samenhang. Daarmee kunnen we zowel recht doen aan verschillen die er tussen mensen en culturen (mogen) zijn, als aan gemeenschappelijkheid, complexiteit en samenhang. Er bestaat een (lots)verbondenheid van mensen als passagiers op het ruimteschip Aarde. Het blijkt mogelijk ervaringen te delen en een (interreligieuze) dialoog te houden; beelden en begrippen uit te wisselen waarmee een ongedeelde werkelijkheid wordt aangeduid. Mensen ervaren in de natuur een eenheidsgevoel, door kunst te maken en er samen van te genieten. Wat op het niveau van ideologie vaak op strijd uitloopt, kan op het menselijke niveau van uitwisseling van ervaring verbinding bewerkstelligen. Dat kan op het intermenselijke niveau door verschillen in visie niet als bedreigend maar als verrijkend te ervaren. Is het ook op politiek niveau mogelijk verschil en gemeenschappelijkheid te (h)erkennen in het analyseren van maatschappelijke problemen? Hoe kunnen we recht doen aan een complexe samenhang in plaats van een eendimensionale reductie van de werkelijkheid in economische categorieën?

Hoe kunnen we in hedendaagse praktijken van levenskunst, in de context van de huidige kennis- en betekenis-economie, ruimte maken voor 'het existentiële', voor het waarde- en betekenisvolle als een eigenstandig domein. Hoe kan een individuele en spirituele oriëntatie op levensgeluk worden gekoppeld aan een ethisch-politiek bewustzijn?

Hieronder zal eerst de vraagstelling worden toegelicht en in een actuele context geplaatst, die als ‘postmoderne conditie’ wordt geherdefinieerd.

2. Van de markt van welzijn en geluk tot het vermarkten van zingeving en levensgeluk

Uitdrukkingen zoals ‘Het zal mijn tijd wel duren’, ‘als ik maar mijn ding kan doen’, ‘zolang we nog gezond zijn...’, geven in mijn oren veelal uitdrukking aan een individualistische, apolitieke levenshouding. Ook hogere levenskunstige ambities zoals ‘als je maar een beetje gelukkig bent’ worden in de regel politiek en maatschappelijk neutraal opgevat. Voor velen onder ons gebeurt er iets met gekoesterde idealen - mensenrechten, menswaardigheid, de menselijke maat, *empowerment*, humanisme of leven vanuit de boeddhanatuur, christelijke en islamitische naastenliefde ...- nadat we uit onze droomwereld zijn ontwaakt en bijvoorbeeld onze pet als werknemer opzetten. Daarom staat het ‘potentieel’ van levenskunst ten behoeve van het optimaliseren van ons leven mogelijk wel voor mensen individueel en in hun privéwereld op de voorgrond, echter niet of nauwelijks op veel andere plaatsen waarin wij ons dagelijks bevinden en die de kwaliteit van samenleven sterk beïnvloeden.

In de ‘postmoderne tijd’ bevindt levenskunst zich op een wereldmarkt die onderhevig is aan dezelfde sociaaleconomische wetten van globalisering, fragmentering en instrumentalisering, waarvoor ze een uitweg wil bieden. De markt van welzijn en geluk (Achterhuis, 1988) uit de vorige eeuw is economisch volwassen geworden: een *booming* internationale business van *wellness*, *health* en *leisure*, educatieve en artistieke diensten, belevenis hypes en spirituele producten. Niet alleen met zijn beruchte woorden ‘God is dood’ maar ook met de inspirerende uitspraak ‘dat de mens niet alleen kunstenaar maar zelf kunstwerk is geworden’ blijkt Nietzsche (ibid, p. 25) visionair. Als maatschappelijk geslaagd levenskunstenaar ben je niet alleen als persoon een ‘kunstwerk’ geworden maar als persoonlijk kunstwerk wordt je uiteindelijk ook een instrument op de markt, in een harde economische zin. Madonna, lady Ga Ga, Mikeal Jackson en anderen vertegenwoordigen een *brand*, een goudmijn met marktwaarde. Ook als we minder hoog vliegen luidt de neoliberale ideologie dat we onze eigen waarde op de economische markt vertegenwoordigen en ons ‘zelf’ moeten vermarkten! Onze waarde wordt uitgedrukt in termen van beroepsprofielen en instrumentele competentielijstjes ... In de mate dat we daarin slagen, draaien we meer of minder soepel mee als radertje in een circus van bureaucratische registratieorganen en harde maatschappelijke eisen, protocollen en regels. In de nieuwe economische orde hebben we ‘baanzekerheid’ ingeruild voor mooie woorden zoals *life long learning*. De huls is een prachtig klinkende postmoderne variant van het klassieke *Bildungsideaal* - daarbinnen blijkt de kern verbrokken: arbeid als neoliberale economische waarde staat op gespannen voet met haar traditionele sociale waarde die een wezenlijk aspect van ons mens-zijn omvat; die uitdrukking geeft aan de sociale plaats en morele erkenning van een individu binnen een gemeenschap. Dat arbeid naast de economisch instrumentele een sociaal substantiële waarde vertegenwoordigt wordt wel met de mond beleden maar minder vaak met daden onderstreept, laat staan in beleid vertaald. Is de politieke uitdaging in deze tijd mogelijk de arbeidsmarkt niet alleen economisch te hervormen maar vooral als een maatschappelijk weefsel? Hoe kan dit weefsel in een *sociale en morele* zin worden versterkt opdat het niet worde verteerd onder druk van het globaliserende en neoliberaliserende economische krachtenveld?

Een platte postmoderne ideologie luidt dat ieder zijn of haar eigen waarheid heeft.

Levenskunst voor de *homo economicus* is de ‘kunst van het vermarkten van levensgeluk’ - van filosofie cursussen tot happiness cookies. In de regel gaat het op de wereldmarkt om winstmaximalisatie ongeacht morele en waardepolitieke afwegingen. Persoonlijke begeerte, groepsbelangen en andere ‘ondeugden’ leiden volgens dominante ideologieën (utilisme, Realpolitik, opportunisme, neoliberal pragmatisme) tot het grootste geluk voor de grootste gemene deler. Bijgevolg vertoont de sfeer van (ethische en politieke) waarden een onheilspellende Januskop: een eenzijdige externe oriëntatie op het instrumenteconomie (welbegrepen) eigen belang en een (spirituele en/of materialistische) individualistische naar binnen gerichtheid. Grondnoties over menselijkheid, bevrijding, levensgeluk en andere humanitaire waarden dreigen tussen beide domeinen versplinterd te worden.

Het nastreven van winst in organisaties bevordert niet vanzelfsprekend gemeenschappelijk welzijn maar ondermijnt veelal de sociale betrokkenheid, omdat er op de globale schaal van de wereldmarkt altijd goedkopere arbeid te vinden is, waardoor er met minder menselijke betrokkenheid nog meer winst gemaakt kan worden. Wanneer je als individu binnen een bedrijf of (semi-)publieke organisatie streeft naar sociale rechtvaardigheid en de menselijke maat in organisatieverband probeert te bevorderen, staat dit in de regel op gespannen voet met het realiseren van je eigen kansen op een carrière en het verhogen van je persoonlijke welzijn. Zie het lot van klokkenluiders; en wellicht het moedig moreel handelen van anonieme werknemers dat zij op eigen (gezondheids-)kosten hebben te ondernemen daar waar het niet in beleidslijnen past. Is er in organisaties plaats voor gemeenschapsvormende, sociale waarden? De waarden zijn nog even levend, in de vorm van religieuze en maatschappelijke ‘projecten’, zoals caritas en vrijwilligerswerk: de gaarkeukens, de dakopvang, de voedselbanken en de sociale werkplaatsen... Ze mogen een hoge morele status hebben, echter zonder volwaardig maatschappelijk mee te tellen; ze ontberen een ‘normale’ plaats in de erkende, eer, status en materieel welzijn verschaffende sociaaleconomische orde. Sociale idealen en morele waarden lijken te worden gemarginaliseerd naar kerkelijke en particuliere initiatieven dan wel economisch te worden geëxploiteerd in de groeiende sector van goede en groene doelen. Maar welke plek hebben ze in het hart van een organisatie, bijvoorbeeld in de zorg en in het onderwijs? Is er ruimte voor het betekenisvolle in de manier waarop we waarden *belichamen*, elkaar *bejegenen* en in de wijze waarop we bedrijven en (semi-)publieke organisaties organiseren? Uit ‘loyaliteit’ naar ‘de zaak’ is het veelal beter ten aanzien van knelpunten in functionele eisen en protocollen over werkzaamheden *moreel onverschillig* te zijn en je menselijk gevoel en betrokkenheid, ‘s morgens aan de kapstok naast je jas op te hangen en als je puf hebt ‘s avonds weer mee naar huis te nemen.

Publiekelijk in het politieke bestel ‘naar buiten toe’ waren waarden altijd al een voorwerp van *bolle* retoriek die machtspolitiek en belangenstrijd maskeert, vanaf de geboorte van de democratie in Athene; de vraag is of ze nu uiting geven aan *holle* retoriek die vooral verwijst naar beoogde en onvoorziene media-effecten. De publieke ruimte is een reality soap en mediaspektakel geworden. In zekere zin zoals op ‘de Agora’ van oudsher de retoricci het minder nauw namen met de waarheid dan de filosofen die in de dialoog over fundamentele waarden zelfs hun eigen leven op het spel zetten, als het er echt op aan kwam - zoals Plato in zijn dialoog de Phaedo vertelt hoe zijn leermeester Socrates liever de gifbeker inneemt dan zijn filosofische levenskunst te verloochenen. Dit verhaal laat zien hoe Socrates een morele afweging maakt die hij boven het platte persoonlijke en materiële levensgeluk stelt! Er bestaan ook recentere verhalen uit de bloedige 20^e eeuw met inspirerende voorbeelden (Hillesum, 1986) dat mensen persoonlijk gaan staan voor wat er echt toe doet, voor wat het betekent mens te zijn en te strijden voor menselijke

waardigheid.

Wat Plato's klassieke voorbeeld ons ook laat zien, is een paradox: dat we 'het betekenisvolle' alleen met ons persoonlijke handelen, in en door ons eigen leven die glans en waardigheid kunnen geven. Van zichzelf is het betekenis- en waardevolle weerloos en wordt onherroepelijk vermorzeld in het politiek-economisch slagveld. Of het wordt als 'privé keuze in de persoonlijke levenssfeer' krachteloos gemaakt - als een ingeklapte long van onze samenleving. De vraag is daarom: Hoe is het mogelijk het domein van 'weerloze waarden' tegen het schijnbaar onvermijdelijke te beschermen? Kan de filosofie van de levenskunst niet alleen motiveren maar ook inhoudelijk ondersteunen een menswaardige samenleving in te richten?

3. levenskunst als ethisch-politieke (on-)verschillige keuze

Levenskunst is een perspectief dat bij uitstek betekenis verleent aan onze menselijke leefwereld en een grens vermag te stellen aan de onstiltbare gulzigheid van het economisch instrumentele handelen dat in sociale en maatschappelijke verbanden om zich heen grijpt. Levenskunstige praktijken, zoals een creatieve vakantie en het waken over de *quality time* in je gezin, gaan veelal gepaard met een behoudende maatschappelijke instelling, die erop gericht is de druk vanuit de maatschappij aan te blijven kunnen en af en toe te ontsnappen aan de economische *pressure cooker*, slechts kortstondig bij momenten dichterbij een persoonlijke geluksdroom te komen. In de visionaire woorden van Nietzsche lijken we in onze postmoderne tijd tenslotte 'het geluk te hebben uitgevonden': plat en banaal en, zoals alles in het leven, te koop en maakbaar!

Mijn voorlopige conclusie is dan ook dat populaire vormen van levenskunst op de neoliberale wereldmarkt voortkomen uit een postmoderne *onverschillige* verhouding tot morele waarden en politieke ideologieën en veelal losgezongen zijn van een maatschappelijke betrokkenheid. Hoe zou een politiek geëngageerde levenskunst eruit kunnen zien? Dat vooronderstelt in eerste instantie een bewustwording van de historische 'gewordenheid' en maatschappelijke 'normaliteit', die aan de wortel staat van een uithollende fragmentering van het leven in sectoren, niches en domeinen. De *fragmentering* lijkt mij een essentieel kenmerk van de neoliberale postmoderne context waarin de hedendaagse mens levensgeluk realiseert. Deze context noem ik 'onmaatschappelijk', in de zin dat waarden in verband met levensgeluk exclusief betekenis lijken te hebben als iets persoonlijks, herkenbaar in gedeelde 'subgroepen' en 'subculturen'. In de context waarin we 'gemedialiseerd' (Oosterling, 2002) met elkaar communiceren - door netwerken, multimedia, twitteren, door exposure, het opblazen van ego's (Kunneman, 2009) en het oppoetsen van imago's - is het de vraag in hoeverre er sprake is van 'echte' communicatie en authentieke maatschappelijke betrokkenheid. Een vraagstuk dat de Franse filosoof Baudrillard (Griffoen, S. *ibid*) al in de vorige eeuw voorzag en als 'hyperrealiteit' benoemde. Toen ik dit begrip voor het eerst las had het nog niet die pregnante visionaire betekenis die ik er nu in hoor - het op zulk een doordringende manier door elkaar lopen van verschillende 'realiteiten' (fysieke ruimte en cyberspace, fictie en feit, echt en schijn, soap - reality soap - de hyper werkelijkheid...) dat 'de realiteit' uiteindelijk achter de vele 'interfaces' verdwijnt en we elk ijkpunt voor echtheid ontberen.

Sociale betrokkenheid en andere waarden beginnen pas in maatschappelijke zin mee te tellen voor zover ze meedingen op de neoliberale globale markt. Neo- 'liberaal' houdt ook in dat de wereldmarkt niet echt 'vrij' is maar beheerst wordt door wereldspelers in een

mondiaal spel monopolie. Door de kredietcrisis hebben we een glimp kunnen opvangen hoe grote marktpartijen en machtige belangengroepen geo-economisch de regie in handen weten te houden en de politiek de crisis-kans op fundamentele sociaaleconomische hervorming (nog) niet heeft gegrepen. Politici zijn in een reflex geschoten en hebben, zoals onze toenmalige ‘arbeiders’ vice premier Bos, de oude economische machtsstructuren die aan de basis van de economische crisis stonden, in stand gehouden. Met behulp van ‘links’ is het ‘rechtse’ geloof in de neoliberale utopie, die ‘het heil’ voor het menselijke samenleven in de markt projecteert, weer in het zadel geholpen.

Het politieke is van oudsher juist het domein waarin men op basis van sociale, religieuze en ethische waarden een eigenstandige afweging behoort te maken hoe aan de markt paal en perk te stellen (Ahrendt, 1994). Onder invloed van de turbulente economische dynamiek en door ondermijnende corrumperende krachten van binnenuit is het gezag van ‘het politieke’ aan het afbrokkelen tot het niveau van een nationale soap. Daarom hoeven we ons in een postmoderne tijd geen illusies meer te maken! Zodra het ijs van de Noordpool voldoende gesmolten is, zal ook deze koek tussen mondiale marktpartijen worden verdeeld. En daarna zal de globale begrenzing van het economische speelveld verder worden opgetrokken tot buiten de aarde: niet alleen in de vorm van extravagante vakantie-ruimtereizen maar ook als strijd om de zeggenschap over manen en planeten en hun exploitatiemogelijkheden. Wat ik in grove pennenstreken als postmoderne conditie schets komt mogelijk als een cultuurpessimisme over. In elk geval is het een beeld dat om uitwerking en antwoorden vraagt. En meer dan ‘alleen’ een nieuw politiek antwoord van ‘links’; het schreeuwt om een gedegen filosofische sociaal-politieke analyse die grenzen stelt aan ‘de moloch van de moderniteit’ (Brohm & Muijen, 2010). Ook een antwoord dat in die zin bij de postmoderne conditie past, dat het niet meer gegeven wordt in naam van een wereldgodsdienst, een politieke wereldmacht of een geseclariseerd technologisch vooruitgangsgeloof. Misschien in naam van *globale humanitaire* en *kosmopolitische interculturele* waarden in een gedeelde existentiële ruimte?

Wat is er nodig om het betekenis- en waardevolle in ons bestaan eigenstandigheid te laten behouden? Tijd om te herbronnen! Voor levenskunst betekent dit een heroriëntatie op haar klassieke filosofische bronnen: kan haar oorspronkelijk ethisch en kosmopolitisch elan tegenwicht bieden tegen de maatschappelijke stroom van efficiëntie, manipuleerbaarheid en innovatiedwang in? Hoe kan levenskunst niet alleen als een platte individualistische en materialistische apolitieke hobby worden opgepakt maar als een *filosofisch project dat een ethisch-politieke keuze impliceert*? In het vervolg van dit artikel schets ik bij wijze van voorbeeld het levenskunstspel *Mens, ken je Zelf!* in de maatschappelijke context van een ethisch-politieke inbedding als een mogelijkheid dit filosofische project vorm te geven.

4. Beelden van levensgeluk en levenskunst als spel

Doel van het levenskunstspel *Mens, ken je Zelf!*, dat ik in het kader van mijn filosofische praktijk heb ontwikkeld, is het vormgeven van een morele existentiële dimensie in individuele begeleiding en om levenskunst in organisaties te bevorderen. (Muijen, 2009)

Het doel in het spel is het creëren van een dialogische en symbolische context waarin mensen hun ervaring en gestelde (persoonlijke, team, organisatie) doelen kunnen duiden tegen de achtergrond van mythische verhalen en de persoonlijke doelen kunnen verdiepen met een gemeenschappelijke oriëntatie op levensgeluk. Het spel biedt letterlijk en figuurlijk een speelveld om levenskunst in de praktijk te beoefenen. De deelnemer wordt gevraagd een eigen focus op levensgeluk concreet en persoonlijk te maken door middel van

verbeelding, reflectie en dialoog. Men start onder een zelf geconstrueerde identiteit als levenskunstenaar: door het visualiseren van een droomwens of door zich te spiegelen in een heldenverhaal. Bijzonder is hoe voor iedere deelnemer de focus heel verschillend kan zijn en tegelijkertijd dat het dialogisch delen van de aller individueelste ervaring meerwaarde creëert. Men kan op verschillende levensgebieden insteken; bijvoorbeeld praktisch - hoe maak ik een goede keuze voor een volgende stap in mijn loopbaan? - of psychologisch - hoe speelt de manier waarop ik in het leven sta en anderen tegemoet treedt mee of werkt ze mij tegen in mijn leven? - of op het gebied van zingeving en waarden - hoe kan ik de periode na mijn werkzame bestaan zinvol inrichten? Tegelijkertijd treft men elkaar als gelijken en 'lotgenoten', als levenskunstenaar in een landschap van levensgeluk.

Tijdens het spel worden er filosofische en mythische invalshoeken op levensthema's geïntroduceerd. Hierbij gaat het om thema's zoals natuurlijke eigenheid, authenticiteit en vorming, voor- en tegenspoed, beproevingen in het leven, ontmoeting met reisgezellen op de levensreis, het vinden van je bestemming. Het spelen van het spel bevordert dat mensen zich bewuster worden van eigen grondovertuigingen en zich uitgenodigd voelen andere perspectieven op levensgeluk te onderzoeken. Ben je een vurig persoon die idealen belangrijker vindt dan aards geluk of ben je juist heel praktisch en aards ingesteld? Is je visie voor jou een 'heilig huisje', laat je de dingen graag open of verschiet je opportunistisch van kleur in verschillende situaties? Hoe oriënteer je je in het leven? Zou een totaal ander perspectief je in het vervolg iets kunnen bieden? Spelers rollen door de dobbelsteen in een bepaalde situatie en steeds staan zij voor de vraag welke betekenis ze aan de plaats geven, hoe zij zich daarin bevinden en wat dit voor de verdere levensreis betekent. De filosofische spelvorm nodigt spelers uit het leven te verstaan als een reis en zich daarbij vragen te stellen: hoe kan ik trouw aan mijn eigen weg in het leven blijven? Wat betekent 'het goede leven' voor mij in deze situatie? Hoe biedt zelfkennis mij een sleutel de eigen bestemming te vinden?

Zo biedt het spel een platform om ieders uiterst persoonlijke gerichtheid op geluk te verstaan als een algemeen herkenbare situatie, als een gedeelde *condition humaine*. Het is een ware dialogische kunst ieders inbreng recht te doen; elkaar in het spel waarlijk te ontmoeten als reizigers in het labyrint van het leven. De uitdaging is vanuit eigenheid te antwoorden in plaats vanuit beleefdheid of conventies. Voor spelers blijkt het meerwaarde te hebben de gegeven respons op het speelbord te herkennen als ieders persoonlijke antwoord op vragen die het leven ons daadwerkelijk in concrete situaties stelt. Gelukt het om de spelsituatie in die zin symbolisch te ervaren en de eigen beleving en duiding in het spel op authentieke wijze te verwoorden en in te brengen? Bij elk levensthema is er opnieuw de uitdaging het persoonlijke zo getrouw mogelijk te verwoorden - met respect voor het anders-zijn van anderen. Pas in de luisterende en verstilde sfeer van een dialoog is het mogelijk een antwoord als weerspiegeling van het eigen 'zijn' te horen in het licht van ieders menswording.

Dan ontstaat er een speelruimte waarin spelers zowel 'echt' als 'net alsof' levensgeluk realiseren. In die dubbelheid wordt men zich bewust hoe ieder in het spel een eigen vorm van levenskunst en inkleuring van geluk laat zien. Geloof je dat je pas iemand bent en meetelt als je een baan hebt? Heb je de spiritueel-magische overtuiging dat je het leven naar eigen hand en wensen kunt omvormen, als je maar positief genoeg denkt? Ben je zo overtuigd van je eigen idealen, dat je daarmee andersgezinden diep van binnen veroordeelt en van je afstoot? Is het wel zo eenvoudig 'gewoon je zelf te zijn'? Wat is een authentieke wens en wat een aangeprate geluksdroom? Bij het onderzoeken van

existentiële vragen is het de vraag of de dialogische ruimte tijdens het spelen veilig genoeg is om diepe overtuigingen te verwoorden, bespreekbaar te maken en daar waar ze eenzijdig zijn en levensvervulling in de weg staan, aan te vullen met andere perspectieven.

Tijdens het vinden van de eigen levensweg op het speelbord ontmoet men reisgezellen en voelt men zich geplaagd in het spanningsveld tussen de vrijheid het leven zelf vorm te geven en de dwang van het levenslot (de dobbelsteen). Wat aldus eigenlijk op het spel staat is de vraag hoe je het leven als spel kunt verstaan, met de lichtheid en ernst van het spelende kind: “*Onschuld is het kind en vergeten, een nieuw beginnen, een spel, een uit zichzelf wentelend rad, een eerste beweging, een heilig ja-zeggen...*” (Nietzsche in de vertaling van Willemsen, 2007) Wie ben je ten diepste en hoe realiseren je die eigenheid buiten in de wereld, in de weerbarstigheid van het bestaan? Een veilige en vitale dialoog creëert ruimte om ook impopulaire, immateriële waarden en vergeten kinderdromen in het spel te brengen. Hoe houd ik vast aan inspirerende dromen en idealen in de ruis van het jachtige leven en de waan van de dag? Onderlinge uitwisseling, zichzelf laten zien en gezien worden in de spiegel van de ander helpen spelers zicht te krijgen op wat authenticiteit betekent door verschillende levensfasen en situaties heen op weg naar de eigen bestemming. In de mate dat het lukt elkaar ‘naakt’ als levenskunstenaar te ontmoeten, wordt tijdens het spel de focus op levensgeluk verlegd van een abstracte filosofische vraag of een oppervlakkige van het maatschappelijke leven losgezongen geluksdroom naar een levenskunstige opgave in het leven van alledag.

Ieders individuele zoektocht laat momenten van geluk en ontroering zien. Pas in de veiligheid van een betrouwbare relatie durven we onze kant van kwetsbaarheid en broosheid, met elkaar te delen. Hoe kunnen we nabijheid en vertrouwen in een context van gemeenschappelijkheid creëren? Als een verticale dimensie, dwars op ieder persoonlijke zoektocht in het leven, kan er in het spel *Mens, ken je Zelf!* een gedeelde ruimte, door dialoog laten ontstaan. Er ontstaat een collectieve vorm van ‘het existentiële’ door onderlinge herkenning van wat levensgeluk op ieders eigen weg betekent, door uiting te geven aan een gemeenschappelijk verlangen. Behalve levensgeluk is er ook de kant van *malheur* in de vorm van persoonlijke pijn en morele verontwaardiging. Zo wordt voelbaar en zichtbaar in het klein wat op macroniveau ‘de malaise van de moderniteit’ is genoemd. Wat in de maatschappelijke discussie over beroeps)z)eer en het onbehagen in de (graai-)cultuur in het groot wordt aangekaart speelt zich dagelijks af in de omgang met elkaar op de werkvloer, in de gesprekjes bij het koffiezetapparaat en in het (on-) gezegde in de vergaderruimte. De omgang met elkaar laat zich gelden als een typische omgang met de tijd door de dag heen; samen lunchen of alleen even vlug tussendoor of doorwerkend achter de pc. De tijdelijke inrichting van ons werk schept tegelijkertijd een ruimtelijke en een sociale ordening - de kale tafels in personeelkantines en designmeubels in directieruimtes, een plots aangekondigde technischorganisatorisch verbeterplan dat een interne verhuizing noodzakelijk maakt; de flexplekken en kantoortuinen; de schaarste aan parkeerplaatsen en de gereserveerde plekken bij de ingang; het gebrek aan rust en mogelijkheden geconcentreerd te kunnen werken en het arbeidsethos om ‘op’ je werk te zijn. De scheiding tussen privé en werk, de conventies van wat als ‘normaal’ geldt in beide sferen en wat je wel en niet deelt met elkaar over ‘de andere sfeer’, het dagelijkse disciplineren en normaliseren...

Dit alles en nog veel meer vormt uiteindelijk ook een typische omgang en verhouding tot ons zelf. Hoe neem je je zelf mee door de verschillende sferen heen? Ben je gedurende je reis door de dag in de verschillende rollen die je speelt wel dezelfde of verschiet je als een

kameleon van kleur? Welke rol spelen je eigen kinderdromen en idealen in de no-nonsense sfeer en hektiek in het leven van alledag? Hoe speelt het jachtige leven door in je droomwereld en in de verhalen over levensgeluk die je aan je (klein)kinderen doorvertelt? Misschien is het juist de kunst om niet ‘hetzelfde’ te willen zijn en als in een ‘medley’ verschillende melodieën aaneen te schakelen? (Brohm&Muijen, 2010) Evenwel: hoe bewaar je zo verschuivend en verkleurend (morele) *integriteit* in de postmoderne conditie en fragmentatie van het bestaan? Vertaal je de verschillende genres naar eenzelfde maat? Gaat het om de kunst uiteenlopende melodieën op een zelfde grondtoon te zingen? Het antwoord dat je op deze vragen geeft heeft een uitwerking naar verschillende domeinen in het leven. Ze hebben niet alleen een functionele maar ook een vitaliserende of ziekmakende betekenis. Bijvoorbeeld de kwestie of je het werk (letterlijk en figuurlijk) mee naar huis moet nemen teneinde voldoende te kunnen presteren volgens de criteria van ‘takenlijstjes’ en ‘functioneringsgesprekken’; de vraag hoe je met de geldende productiviteitseisen ook ‘duurzaam’ inzetbaar kunt blijven. Elk antwoord dat je op deze vragen geeft heeft ook morele betekenis. Wat zegt mijn functionele opreden als uitdrukking van mens-zijn? Wat betekent mijn opstelling in genoemde kwesties voor mijn verhouding tot anderen van mens tot mens? Welke humanitaire waarden bevestig of ontken ik juist met mijn handelen?

Hoe kan levenskunst een rol spelen om op de gestelde vragen een eigen antwoord te geven? Hoe maak je een verantwoorde keuze in de overvloed aan realiteiten en mogelijkheden, schijnbare noodzakelijkheden en overvloed aan schijnbeelden? Hoe *het goede samen-leven* te bevorderen in de overkill aan informatie die ons omringt? Een levenskunstige mogelijkheid zou kunnen zijn ‘de wereld’ eerst *fenomenologisch* tussen haakjes te plaatsen, in plaats van zo goed en zo kwaad mogelijk een persoonlijke strategie te zoeken om maar ‘een beetje gelukkig te zijn’. In de ruimte en stilte, die zo ontstaan is het mogelijk niet zozeer actief handelend en extern op het ‘hebben’ van geluk gericht te zijn, maar om levensgeluk *als vraag* te horen, als een mogelijke *zijnswijze*, als oproep te worden *wie we zijn* en ook gemeenschappelijk het goede (samen)leven vorm te geven!

Met de wending naar levenskunst als wijze van zijn, met een accentverschuiving van een persoonlijke gerichtheid op het goede naar gemeenschappelijke vormen van levenskunst, kunnen we de boog spannen naar onze klassieke wortels. Hoe de filosofische traditie van levenskunst en het ‘Mens ken u zelve’ een sleutel bieden de persoonlijke klank te vinden waarmee een ieder verschil in de wereld kan maken, werk ik verder uit in het tweede deel van dit artikel.

Literatuur

- Achterhuis, Hans (1988) *De markt van welzijn en geluk*. Baarn: Ambo.
- Ahrendt, H. (1994, vertaling) *Vita Activa*, Amsterdam: Boom.
- Brohm, R. & Muijen, H. 2010 “Leven in organisaties: een kunst!” Deel 1-3 in: *Filosofie*. 20 (1) pp 45-50; (2) pp 50-55; (3), pp.49-53).
- Berk, Tj.van den (2003) *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Meinema.
- Dohmen, J. (red, 2008) *Over Levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo; (2008): *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo; (2008) *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat

- Griffioen, S. (1993) *Lyotard en de grote verhalen*, in: Boer, Th. de (e.a.) *Moderne Franse filosofen - Foucault, Ricoeur, Irigaray, Baudrillard, Levinas, Derrida, Lyotard en Kristeva*, Kampen: Kok Agora, pp.111-125.
- Hadot, P. (2004) *Filosofie als een manier van leven*. Amsterdam: Ambo.
- Hillesum, E. (1986) *Etty: De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*. (Klaas A. D. Smelik, red) Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Kleinlugtenbelt, D.(2007) *Mensbeelden en levenskunst. De mens en de kunst het eigen leven vorm te geven*. Budel: Damon.
- Kessels, J.(1999) *Geluk en wijsheid voor beginners. Inleiding in de kunst van het filosoferen*. Amsterdam: Rainbow Pockets.
- Kunneman, H. (2009) *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: uitgeverij SWP
- Muijen, H.S.C.A., (2010). *Mens, ken je zelf!* [spel] Weesp: Thymia.
- Schmid, W. (2001) *Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven*. Amsterdam: Ambo.
- Dohmen, J. (red, 2008) *Over Levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo
- Oosterling, H. (2002) “De mens als medium der media. Radicalisering van een middelmatig denken.” In: Muld, J. de (red) *Filosofie in cyberspace*. Kampen: uitgeverij Klement, 291-329.
- Plato (vert. X.deWin, 1980) *De staat*. In: *Verzameld Werk III*. Baarn: Ambo.
- Fromm, E. (1972) *De angst voor vrijheid. De vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme* Utrecht: Bijleveld
- Kant, Immanuel (1997) *Fundering voor de metafysica van de zeden*. Amsterdam: Boom.
- Kroesen, O. (2008) *Leven in organisaties. Ethiek, communicatie, inspiratie*. Vught: Skandalon.
- Lyubomirsky, Sonja (2008) *De maakbaarheid van het geluk. Een wetenschappelijke benadering voor een gelukkig leven*. Amsterdam: uitgeverij Archipel.
- Spinoza (1997) *Theologisch-Politiek Traktaat*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Muijen, H. S. C. A. (2007). “Het innerlijk kompas: worden wie je bent! Levenskunst voorbij fundamentalisme en relativisme” in: (Roothaan, A. & Saane, J. van, red) *Wat is Wijs? Reflecties op spirituele vorming*. Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Muijen, H. S. C. A. (2009) “Het innerlijk Kompas” in: *Supervisie & Coaching* (26) 2-2009
- Nietzsche, F. (1984). “Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik”. *Werke I* Ulm: Ullstein Materialien.
- Tongeren, P. van (2007) *Acht colleges ‘Geschiedenis van de ethiek’* (op CD)
- Nussbaum, M. (2001) *De breekbaarheid van het goede. Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur*. Amsterdam: Ambo.
- Taylor, Ch. (2009) *De Malaise van de Moderniteit*. Kampen: Ten Have; (2006, 8^e druk) *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge University Press.
- Velde, J. van (2010) *De Grote Zaal*. St. CPNB Nederland leest.
- Willemsen, M. (1997) *Kluizenaar zonder God*. Amsterdam: Boom, 173-187.

Samenvatting van de artikelenreeks over Levenskunst en Levensgeluk

In [Civis Mundi Digitaal](#) participeer ik met een artikelenreeks aan het thema *Filosofie van de*

Levenskunst. Hiermee wil ik bijdragen aan de ontwikkeling van een hedendaagse levenskunst die antwoord geeft op noden van deze tijd, individuele en collectieve ervaringen van zin- en betekenisverlies: met name inflatie van *morele* noties en andere betekenisvolle zaken in het publieke domein. Dit is filosofisch o.m. gediagnosticeerd als ‘malaise van de moderniteit’ (Taylor, 2009). In het huidige tijdsgewricht worden waarden in het leven onder invloed van de betekenseconomie identiek aan marktwaarden en ‘ieders eigen subjectieve keuze’. Daarmee dreigt het domein van zin- en betekenisgeving verloren te gaan. In negen delen, die verschenen zijn in *Civis Muni* 2011-3, 2011-4; 2013-17; 2013-21; 2014-27; 2015-29; 2016-37; 2016-4; 2017-x, pleit ik voor *het ontwikkelen van een ethisch-politiek bewustzijn* als een levenskunstig antwoord op de beschreven noden in onze tijd. De artikelenreeks bevat aanknopingspunten voor een interculturele levenskunst door middel van spel en dialoog.

In **het eerste deel** plaats ik een existentiële werkelijkheidsbeleving tegenover de platte manier waarop ‘de wereld’ verschijnt in het dagelijkse mediaspektakel. De eendimensionale wijze waarop betekenis wordt gegeven in de huidige context van een kenniseconomie is als een *technisch-instrumentele omgang* met de wereld geproblematiseerd. In de spiegel van levenskunst als wijsheidstraditie komen ethische en sociale waarden in de knel. Hoe ruimte te scheppen voor existentiële lagen? Hoe kunnen oude noties van levenskunst en levensgeluk worden verbonden met hedendaagse vormen van zinbeleving zonder dogmatisch en fundamentalistisch op een ‘nieuwe waarheid’ uit te komen? Waar de populaire levenskunst zich focust op het *individuele* – spirituele en/of materialistische – geluk, daar vormen volgens een antieke opvatting juist de *sociale en politieke* lagen het hart van levensgeluk. Zijn er in de antieke levenskunst aanknopingspunten te vinden hoe het individuele verlangen naar levensgeluk te verbinden met de politieke vraag naar het goede *samenleven*?

De onderzoeksweg is in **het tweede deel** voortgezet door in de traditie van levenskunst het spoor terug naar de bron te volgen waar oude noties over levensgeluk hun oorsprong vinden. Er wordt onderzocht hoe zowel oude mythen, tragedies en heldenverhalen als modernere verhalen narratieven vormen met een symbolische betekenislaag. Een narratief vermag betekenis over te dragen, ook buiten de context van ontstaan van het verhaal. Die betekenis kan geactualiseerd worden en heeft de goede verstaander voor een actueel begrip van levensgeluk iets te zeggen. Als voorbeeld is een interpretatie gegeven van de Oedipusmythe. Deze is in samenhang gebracht met de oudste levenskunstige spreuk ‘Gnothi Seauton’ ofwel ‘ken u zelve’, en met een existentiële lezing van de roman *De Grote Zaal* van Jacoba van Velde (2010). Die exercitie dient als voorbeeld hoe met behulp van narratieven ons begrip van levensgeluk te verrijken. De hermeneutiek (kunst van het uitleggen) wijst ons een weg hoe in verhalen symbolische kennis over het goede *samenleven* te ontsluiten.

In **het derde deel** is de weg van herbronnen van de traditie van levenskunst weer naar de huidige tijd teruggevoerd. Het begrip levensgeluk is in verbinding gebracht met actuele politieke problemen die symptomatisch zijn voor het gesignaleerde betekenisverlies. Het afbrokkelen van een sociaal-ethisch besef in maatschappelijke kwesties kan niet *technisch instrumenteel* worden opgelost. Het vraagt van mensen zich zowel persoonlijk als collectief en cultureel te ontwikkelen. In de huidige tijd zou een ethisch-politiek bewustzijn mogelijk door een kruisbestuiving van sociale en technische ontwikkelingen in (virtuele) netwerken vorm kunnen krijgen. De Arabische lente lijkt een voorbeeld te geven hoe in die zin maatschappelijke knelpunten een bedding nodig hebben van een aan hedendaagse ontwikkelingen aangepaste levenskunst. Een actuele sociale levenskunst zou kunnen helpen tegenwicht te bieden aan de sociaal-ethische druk die mensen ervaren door economische verschraving, dwang door procedures, systemen en regels op menselijke verhoudingen. Het artikel focust op de nood en behoefte op dit punt in de sectoren van onderwijs en zorg.

Het vierde deel geeft een fenomenologische interpretatie van het begrip **levensgeluk** hoe het,

‘elementair’ verstaan, een brug kan vormen tussen onze binnen- en buitenwereld. De individuele beleving in een geluuksmoment vertoont een *congruentie* met natuurlijke kenmerken van de situatie waarin men zich bevindt, zoals de rust in een bos. Zou die congruentie ook de brug kunnen vormen tussen een persoonlijke en een politieke benadering van levenskunst? Daartoe wordt levensgeluk ‘gelaagd’ opgevat inclusief breukvlakken in verband met het *eindige en kwetsbare* van mensen. Dat mensen elkaar kunnen kwetsen wijst enerzijds op het bekneld raken van de ethische dimensie in de (werk-)levens van mensen. Anderzijds toont het zich durven laten raken ook een kracht open te staan voor het leven voorbij grenzen van het ‘normale’ gedrag van mensen zich af te schermen en in te dekken. De ‘grensoverschrijdende’ kracht in een gelukseervaring betekent ook openheid voor *het volle leven*. Open staan voor wat zich voorbij de grens van ‘het normale’ aandient vertoont in die zin een interessante parallel met vergelijkbare existentiële (‘grens-’, ‘piek-’ en ‘bijna dood-’) ervaringen. Levensgeluk betekent zowel kracht als kwetsbaarheid in de (morele) relaties tot anderen door zich te laten raken en aanspreekbaar te zijn.

In **het vijfde deel** is de relatie tussen ‘macht’ en ‘levensgeluk’ onderzocht vanuit een *ludische* benadering van levenskunst. Door beide begrippen relationeel en speels te verstaan ontstaat een meerduidig dynamisch betekenisveld, dat vooraf gaat en voorbij gaat aan het eenduidig definiëren van begrippen. Een definitie van levensgeluk als subjectieve factor voor innerlijk welbevinden versus de objectieve realiteit van (politieke) macht in de buitenwereld geeft een eenzijdige benadering van het complexe fenomeen. Nietzsche’s figuur van Zarathustra vertegenwoordigt een paradoxaal midden tussen beide werelden, bezien vanuit een relationele sfeer van wederzijdse afhankelijkheden. Een subtiel samenspel tussen beide is ontrafeld door te spelen met levenskunstige begrippen: *compassie* als politieke emotie (Nussbaum, 2014) en *het mediale* (Rizzuto, 2014 a) als een open ruimte die mensen met tegengestelde belangen wezenlijk met elkaar verbindt. Deze levenskunstige benadering schept voorwaarden voor een *morele levenswil voorbij dogma’s van goed en kwaad* vanuit een vrije geest die zich niet door anderen noch door hogere autoriteiten en bestaande machtsstructuren en morele systemen de wet laat opleggen.

In **het zesde deel** is het boek *Mediale Levenskunst. Een interculturele polyloog* van Giovanni Rizzuto; in 2014 verschenen bij ASP te Brussel, besproken. Rizzuto verruimt een beperkt academisch begrip van filosofische levenskunst door zijn radicale doordenking van concrete praktijken van levenskunst, zoals humor, de kunst van het ouder worden en de waarde van vriendschap. Centraal staat zijn begrip van het *mediale*, verstaan als tussenruimte en als een dieptedimensie van het bestaan. In die zin verbindt het mediale verschillende facetten van praktische levenskunst zoals het onderhouden van vriendschap, spel en spelen, solidariteit en rituelen. Hiermee zeilt de auteur wijs door tussen het *Scylla* van te abstracte filosofische beschouwingen en het *Charybdis* van een fragmentarisch en instrumenteel ingezette praktische levenskunst. Hoewel Rizzuto’s interculturele polyloog wenselijk is, gezien wat er op het wereldtoneel op het spel staat, is het de vraag in hoeverre die mediale weg van een morele ontwikkeling collectief begaanbaar is met relationele praktijken die de grenzen van wij-zij denken, sociale in- en uitsluitingsprocessen overschrijden. De vraag hoe ‘democratisch’ mediale levenskunst is, dient daarom te worden gesteld; of is zij voorbehouden aan een ‘elite van interculturele levenskunstenaars’? In ziele zag Spinoza de religieuze verbeelding als weg van morele ontwikkeling voor het volk naast de filosofische weg van inzicht die slechts voor weinigen is weggelegd.

In **het zevende deel** onderzoek ik, mede met het oog op de mogelijkheid van een *mediale*, interculturele levenskunst, de vraag hoe ethiek en politiek hernieuwd verbonden kunnen worden, zoals bij de geboorte van de klassieke democratie in Athene. Nu we sinds de stadstaten een opschaling van de samenleving in de afgelopen 2½ duizend jaar hebben meegemaakt heeft ook de democratie in haar grondvesten een herijking teneinde een constructief spanningsveld tussen belangen en machtspolitiek enerzijds en een afstemming van waarden anderzijds mogelijk te

maken. Dit vraagt in mijn ogen een relationele wending van *kuddegeest naar een kosmopolitisme*, - die niet slechts multicultureel maar inter- of transcultureel van aard is. Als eerste stap in die richting onderzoek ik in dit hoofdstuk de waarde van het cultiveren van de morele verbeeldingskracht als een mogelijkheid om mediale levenskunst relationeel en intercultureel gestalte te geven. De verbeelding is immers een grote kracht die verbindend en onderzoekend kan werken, zowel op het niveau van persoonlijke ontwikkeling als op het vlak van een politiek van verbinding op basis van interculturele dialoog en gedeelde belangen.

In **het achtste deel** vervolg ik het onderzoek naar een mediale, interculturele levenskunst van 'kuddegeest naar een kosmopolitisme'. Daartoe is een opschaling van de democratie nodig op basis van een hernieuwde schakeling tussen ethiek en politiek, zodat concrete praktijken van een interculturele polyloog een maatschappelijke bedding kunnen krijgen. Er wordt een richting van *glocalisering* (een contextueel ingebed proces van globalisering) geschetst, als wijze middenweg tussen eenzijdige benaderingen van politiek realisme en utopisch idealisme in. Deze 'derde weg' ten behoeve van menswording en gemeenschapsvorming op een mondiale schaal van samenleven vooronderstelt en draagt bij aan interculturele, relationele praktijken die over oude grenzen heen gaan: cultureel, economisch en maatschappelijk. Juist de realiteit van wederzijdse afhankelijkheden op persoonlijk en politiek vlak - zoals die tussen economie en ecologie en tussen nationale staten - vormt de grond voor een politiek/ethiek, die de kwetsbaarheid van menselijk (samen-)leven en morele geraaktheid tot uitgangspunt neemt. Deze mogelijke route vraagt de weg naar buiten met sociale praktijken en politieke vormen te verbinden met de weg naar binnen, de reis van de ziel: hiertoe wordt een metaforisch vocabulaire (symboliek, ritualiteit en narrativiteit) geïntroduceerd. De symbolen van de hand, het oog, het hart en de spiraal worden als een symbolische taal beschreven, die intercultureel verstaanbaar kan zijn en helpt tussen ethiek en politiek te schakelen. Gedragen door de vier symbolen als knooppunten in relationele webben in het gelaagde, menselijk bestaan ten behoeve van de existentiële opgave zich persoonlijk en in groepen te verhouden in het spanningsveld tussen belangeloosheid en eigen (groeps)belangen.

In **het negende deel** werk ik de geschetste route tot een interculturele levenskunst - via symboliek, ritualiteit en narrativiteit - verder uit. De concretisering van het voorgestelde metaforische vocabulaire door middel van een aantal voorbeelden - een *intercultureel rad van levenskunst* in de vorm van een wijsheidsweb en een *game for wisdom* - geeft aan hoe het metaforische vocabulaire als een symbolische taal van de ziel in de bedding van spel en dialoog levenskunstig en intercultureel tot leven komt. De symboliek van de hand, het oog, de spiraal en het hart en de symboliek van de vier (vijf) elementen openen een verbeeldingsruimte van interculturaliteit. Daarin krijgt zowel de diversiteit als gelijkens tussen verschillende culturele en historische benaderingen een toegankelijke vorm. Juist door recht te doen aan de contextuele herkomst en door de culturele veelkleurigheid te verbinden met wijsheidstradities waar de symbolen en verhalen hun oorsprong vinden, ontstaat er een interculturele ruimte voor dialoog en ontmoeting. De spil van het 'rad van levenskunst' is de werkzaamheid van ritens, mythen, symbolen en andere (inter-)culturele praktijken en verhalen, die zich richten op het levenskunstige doel van menswording en gemeenschapsvorming. De diversiteit laat een rijkdom zien naar vier richtingen: Oost (bijvoorbeeld het soefisme en de vuurvogel als symbool van transformatie) en West (Keltische mythologie en de graal als symbool voor harts kennis), Noord (Germaanse en Scandinavische mythologie en de Yggdrasil als levensboom) en Zuid (filosofie van het 'wij' in Ubuntu). Zowel oude als nieuwe verhalen, symbolen, rituelen en mythen, welke cultureel zowel verbindend als onderscheidend werken, kunnen in de context van concrete ontmoetingen en uitwisseling bijdragen aan een interculturele levenskunst.

Auteur

Heidi S.C.A. Muijen (1959) heeft wijsbegeerte gestudeerd en een post-HBO opleiding beeldende creatieve therapie gevolgd. Zij is werkzaam geweest aan een dagbehandeling voor dementerenden

en heeft onderzoek gedaan en onderwijs gegeven; onder meer aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Universiteit Leiden, de Vrije Universiteit Amsterdam, aan de bachelor en (internationale) master opleiding Creatieve Therapie. In 2001 is zij gepromoveerd op het onderwerp *metaforen in communicatie en veranderingsprocessen* en publiceert zij in diverse vakbladen, zoals het tijdschrift voor Creatieve Therapie, het Tijdschrift voor Begeleidingskunde, Filosofie in Bedrijf, Filosofie, en Civis Mundi. Op dit moment is zij betrokken bij de masteropleiding Begeleidingskunde (Human & Organisational Behaviour) in Rotterdam en in Nijmegen. In het kader van [Thymia](#), haar filosofische Praktijk voor Creatieve Ontwikkeling en Levenskunst, geeft zij individuele en groepsbegeleiding ten behoeve van heroriëntatie in leven en loopbaan. Hiertoe heeft zij dialogische spelvormen [Mens, ken je Zelf!](#) en speelse dialoogvormen [Wat is de kwestie? - Wat is de kwestie!](#) en een digitaal spel-begeleiding-forum [Quest for wisdom](#) ontwikkeld.